Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року

Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова, коментарі, 2015
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

hrushevsky.nbuv.gov.ua

"МАЛОРОССИЙСКИЕ ПЕСНИ" МАКСИМОВИЧА І СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПРАЦІ

Історична секція Української академії наук за ініціативою Комісії історичної пісенності ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи "Малороссийских песен" Максимовича 1827 року*. В плеяді наукових праць, що з'явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку, се був факт найбільш яскравий, найбільш пророчистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий — і в наслідках своїх багатий. Граматика української мови Павловського* — виготована ще в перших роках століття, але надрукована 1818 р.; перша публікація дум Цертелєва 1819*; "История Малой России" Бантиша-Каменського 1822*; словник української мови Войцеховича 1823* разом з купою менш показних, але знаменних для сього моменту праць і статей, значи́ли початок наукового українознавства, опертого на нових підставах — поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності, висуненими великим світовим рухом XVIII віку і на слов'янськім ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народного відродження. Але "Малороссийские песни" яскраво визначалися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури. Своєю безпосередньою ув'язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом і незвичайно багатою, як на свій час, першою збіркою народної поезії в ріжних її проявах — вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчості — народного, так і особливу цінність з сього погляду народності української — вартої особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!

П'ятдесят літ перед тим удар, завданий українській державності, викресав з українського громадянства помітний рух не тільки політичний, а й культурний і чисто науковий. Не спромігшися на протест проти скасування гетьманства безпосередньо (автор "Історії Русів" поясняв се егоїстичними, шкурними міркуваннями старшинської верхівки), українське громадянство в широкій масі заворушилося під враженнями вже доконаного факту, і поруч із домаганнями в сфері українського державного права зайнялося і науковим — як на той час і обставини — обґрунтуванням української традиції, української окремішності, або вживши пізнішого російського терміна — "самобытности".

1777 р.— рівно сто п'ятдесят літ тому — з'являється популярна свого часу "Краткая летопись Малой России с изъявлением настоящего образа тамошнего правления" Василя Рубана, його ж "Землеописание Малой России" — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року*, перша етнографічна праця — "Описание свадебных украинских простонародных обрядов" Калиновського*. Два роки пізніш один з найпиль-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ніших дослідників України Федір Туманський подає тодішньому правителю Гетьманщини гр[афу] Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей, щоб дати повний перегляд українського життя, і з того потім виходять ріжні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверті XVIII в.*, і т. д.

Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва — динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаній "Малоросійськими піснями" 1827 р. з їх передмовою — маніфестом українського народництва. Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народної стихії — вічно творчої, вічно активної, що не може бути ні вбита, ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народного колективу опреділяли його життя і його історію. При всій наївності тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість. Народна українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці. З тим і великі подвиги недавно пережитої героїчної доби уявлялися такою ж соціальною функцією народу-маси, як і та народна, "не ограничена правилами граматики" мова, котрій перші компліменти як будучій великій, рівнорядній з іншими культурній мові залунали в тім часі з уст польського антиквара Бандтке, і та народна поезія, свобідна від псевдокласичних пут, котру висував на перше місце між слов'янськими народами Максимович, посилаючись на оцінки іншого польського письменника — Бродзінського. Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а нарід-маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народну масу як на дійсного первотворця, а заразом і об'єкта, на якім передусім відбиваються всі сі зміни побуту, і з сього становища передусім хоче дослідник їх просліджувати і оцінювати.

Се передусім цікаво сконстатувати на самім Максимовичу.

Всіма одідиченими даними він призначений був продовжувати діло таких антикварів XVIII в., що я тільки що згадав. Потомок старшинського роду, вихованець його сильно оцерковлених представників, перейнятий глибоким пієтизмом до сих родинних старшинсько-церковних традицій, він мав величезний нахил гребтися передусім у фактах сеї старшинсько-цер-

ковної минувшини своєї "Малоросійської отчизни". Заняття природничими науками, особливо ботанічною систематикою, озброїли сі інтереси доволі добрим, як на свій час, науковим методом, і з Максимовича вийшов би уліпшений продовжувач діла Рубанів, Туманських, Бантиш-Каменських, — коли б його не захопила отся романтично-народницька хвиля, вигнана бурями XVIII віку та їх найвищим завершенням — Великою Французькою революцією. Але народницький підхід, проголошений Максимовичом в передмові до його "Малоросійських пісень", проходить, як електрична течія, через його традиціоналізм і антикваризм. Він оживляє новим інтересом, новим завданням його роботу і надає їй невмирущого громадського інтересу й значіння для широких кругів його сучасників, найбільше живих і вражливих на питання дня, розвою і поступу, і для всіх тих пізніших поколінь, які в своїх пориваннях і досяганнях з приємністю оглядалися на зав'язки нових течій та їх обґрунтування у сього старого спадкоємця традицій, представника офіціальної науки, фундатора найвизначнішого наукового осередку України XIX віку.

Позвольте мені для ілюстрації навести влучні слова Драгоманова, писані 56 літ тому з нагоди п'ятдесятилітнього ювілею наукової діяльності Максимовича:

> "Про Максимовича юбилей скажу, що він такий був, як и чоловік цей — мішаний: и під "Слово"[1] підходить, и під нас з вами. М[аксимович] чоловік старосвітський, ще догоголевскій, а особливо добелинсковський, т. є. до тих людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. М[аксимович] чоловік віку "прекрасних чувств", виражених у стіхах: ті чувства були и до народу, и до волі, — та й до панів и начальства. З таких людей виходили и декабрісти, и мошенники (як Погодін). Коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бік: чинопочитаніе не було ще приведено у систему, так що оставалось місто и для народу и для вольнолюбія, — котре проривается даже и у Погодіна. М[аксимович] ище тим спасся од поганого впливу "Миколаевськойі епохи", що рано сховався у провинцію, дальше од князів, меценатів, орденів и т. п., — и задержав лірізм преживойі епохи. Тім він и доси остався близьким и до народу, и до молодіжі, хоть не розривав духовнойі звязі и с стариною, и с меценатами. Прибавте и те, що удалившись рано у Кіев, а потім на свою Михайлову гору, М[аксимович] не покористувався матеріяльно свойіми високими звязями и дожив до старости у бідності и почти у поденній роботі, за котру виробляв собі гроші — невеликі, звісно. Симпатичность, любов до народу, робота и безкористіє дали йому право на юбилей — не оффициально. Але на той, що був у Кіеві, налізло стільки разношерстойі погані, що дуже огорчаться тим, що не були, — нічого.

[1] Драгоманов розуміє тут львівське "Слово", газету консервативно-москвофільську.

Та все ж юбилей М[аксимовича] має значеніе. Все таки наше, народне, хоть и під снігом, а вигляда з його. Помимо цього абсолютного значенія описаніе його юбилея має значеніе як показатель, у якім виді у Росіи виявляется украйнофиліє. "Русь Кіевська"! "Русь повна", — а не одна тільки московська, — от та кличка, з котрою ми сміємо виступати, по однім (практика), и з которою тільки и треба виступати — по другім (теорія), у тім числі и по Максимовичу. М[аксимови]ч кінча свою річь словами из свого письма до Погодина у Москву: "у вас многие смотрят на всю русскую землю с москворецкой высоты Ивана Великого; здесь иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савор-Могилы; а некоторых зазывали и на Могилу Кракусову*, — а моя точка зрения на всю единую русскую землю, — над Днепром, с холма св. Андрея Первозванного". Це він згадав у одвіт на річь одного учителя из Володимірской губерніи, который його дуже вже москалем изобразив, и услід за Житецьким, крый підхопив мисль Максимовича, — и закончує свое описаніе сего пассажа словами: "и убили наповал крестъянского сына Илью Муромца!"[1].

Дійсно, два животворчі і невмирущі гасла, вірно вхоплені Драгомановим, лунають в науковій творчості Максимовича і надають непережитого інтересу в очах наших сим — часто, на перший погляд, безнадійно перестарілим і густо примащеним казьонною, церковно-бюрократичною термінологією — його історично-археологічним, філологічним і природничим писанням:

Нарід — як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і —

Неперерваність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні.

Сі дві основні тези проходять через довгу, більш як п'ятдесятилітню працю Максимовича і через усю ту столітню наукову українську працю, що починається з сих публікацій другого і третього десятиліття минулого століття, випущених під сим знаком вивчення народу і його життя, — і до останньої стадії нинішнього культурного і наукового будівництва в нашій

[1] Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68—70*. Далі ще таке:

"Бачите, — Киев така штука, з котрою можно добре бить "московский сепаратизм". Відсіля бачу я, як піднімаютця брови Ваши у знак удивленія. "Московскій сепаратизм"?! — Эге! — Всеросія, — таки все Россія! А Киев йійі центр! Правда, з цим кликом не дуже здорово и "украйнському сепаратизму", та и московському не ладно. Та для чистого укр[айнського] сепар[атизму] треба б столицю яку-небудь Хортицю вибрать, а Киев дуже давно заліз у "всероссійскі" стосунки, — оттого він не дуже то ладен для укр[айнського] сепаратизму, — та з його добре можно побивать и московскій. От на чому став Максимович, та на тому став и Костомаров у своїх "Двох народностях" и маленькій, та дуже цікавій річі "В[еликий] кн[язь] Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий"*. Галиччина, звісно, не так стойіть, як Киев, — и для нейі не обязательна киевська точка, — вона може жити зовсім одрубно не тільки од Москви (я даже не знаю, чого вона у Москві не бачила! и поняв би швідче Петербург), — но и од Киева, коли схоче. А на случай стосунків з Киевом, усе-таки треба и Галиччині приняти увзгляди "киевські", коли не "к руководству", то "к сведенію", — як кажуть у наших канцеляріях".

робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтовкою на потреби й інтереси селянства і робітництва. "Все з народу, через нарід і для народу" було гаслом, яке все ясніш розкривалося, все глибше усвідомлялося й переводилося в роботі найкращих, найсвідоміших представників українського наукового, культурного і громадського руху сього століття. Се одно.

Друге — зміняються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть вовіки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування. В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища; завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі.

Немаловажне значіння в тім мало, що Максимовичеві, збігом обставин, довелося бути організатором "найвизначнішого наукового осередку України XIX в.", як я тільки що назвав Київський університет, котрого першим ректором, першим деканом історично-філологічного факультету і єдиним викладачем українознавства довелося бути Максимовичеві. Україна вже до того часу мала університети у Харкові і Львові, але заснування Київського університету, дорученого Максимовичу, було не просто заснуванням третього університету на Україні — се було відродження історичного українського центру після довгого антракту. Відома річ, що як свого часу польський уряд не погоджувався на заснування вищої школи в Києві і не хотів давати київській колегії повної програми вищої школи, так і російський уряд, скоро тільки почав розгортати програму русифікації України, відмовляв Україні, і спеціально Києву, вищої школи — аби тим способом змусити українську молодь удаватися до столиць Росії і діставати вищу освіту в російській формі. Миколаївський уряд відійшов від сеї програми, рішивши на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції — імунізувавши офіціальною народністю, церквою і патріотизмом. Але казьонна імунізація зіставалася для казьонного вжитку, в дійсності ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені — але не викорінені попередніми нагінками. Київський університет, і з ним Київ, почавши від його заснування, швидко виростають на центр не тільки наукового, але й національного українського життя — невважаючи на всю офіціальну фразеологію, замовчування або вимушені односторонності, котрі часто бачили себе змушеними робити "страха ради московська" будівничі сеї київської бази. Гоголь, вибираючися слідом за Максимовичом на київську катедру, висловив побажання, щоб Київ з заснуванням університету став "русскими Афинами"*, — а він став огнищем українського відродження.

Величезною заслугою Максимовича було се, що він відчув значіння сього моменту, в якім опинився. Як відомо, він хотів, для рятування свого здоровля, перейти з Москви до Києва на катедру ботаніки; коли б не далась ботаніка — хотів узяти катедру зоології, та замість того дістав катедру "русской словесности" — котрою досі цікавився тільки як дилетант. Але взявши її, він вповні оцінив її значіння з сього нового київського становища. Він перетворив її в катедру українознавства. Як висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича*: "некогда Пушкин сказал о Ломоносове, что он сам был первым русским университетом, — М.А.Максимович был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем — живым народным человеком". Не покидаючи своїх природничих інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археографічні, археологічні, і що було найважніше — писав з сього нового становища — відродження київської української традиції. Московській точці погляду "с московской высоты Ивана Великого", як він висловився, — з котрої досі трактувала історію східного слов'янства офіційна і неофіційна російська наука, — Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі сі філологічні, історично-літературні й історичні факти. Правда, він назвав свій пункт "горбом святого Андрія Первозванного" — легендарної фікції, що ніколи не існувала в реальності, і київську добу оцінював в аспекті християнізації Руси. Але се була данина своїй добі, може, навіть історично неминуча. В інших обставинах Максимович, може б, назвав своїм обсерваційним пунктом київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським "Самсоном"*. Драгоманов одмітив се, що Максимович під всіма окрасами офіціальної фразеології зіставався "живим народнім чоловіком", й історичну перспективу східного слов'янства він студіював не тільки з історичних завмерлих верхів Старого го́рода, але і з становища живого потоку "Києво-Переяславської України". Се було важно. З другого боку — було важно те, що ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів, які він розбирав з сього свого київського становища. Максимович-природник в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології. Тому так високо цінив його інший великий український історик-природник, властиво медик в своїй науковій підготовці, В.Б.Антонович.

Крок за кроком, на основі перших джерел, фактів і документів, дрібних мікроскопійних спостережень, протягом довгої піввікової наукової діяльності переводив Максимович ті тези, що нова українська мова, народна і книжна, нова українська література, козацька і гайдамацька Україна — органічно розвинулися з побуту історії, мови і творчості старої Київської Руси. Що супроти всеї пізнішої історії Східної Європи, з московськими царями і патріархами, петербурзькими імператорами, синодами, універси-

тетами і академіями, ся Київська Русь була вихідним моментом. Була тим "яйцем-райцем", з котрого вийшла на світ уся казково-блискуча й імпозантна, в очах людей тридцятих, сорокових, п'ятдесятих років, російська дійсність того часу, що уявлялася їм вінцем і останнім словом світової культури. — Але своє безпосереднє органічне продовження вона, ся київська доба, мала в народнім українськім побуті, народній мові і фольклорі, в народних українських рухах і в нових пробах культивування української стихії — київських і галицьких, отже, беручи ретроспективно — стара Київська Русь була українською, і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення.

Розуміється, наш покійний ректор не договорювався до таких виразних і різких формул. Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі історії східного слов'янства — московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей*; коли я трактував київську добу як стару добу української історії і позволяв собі називати Ярославів і Мономахів* українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казьонного православія, самодержавія і народності, перед котрими мусив застьобувати на всі ґудзики свій віцмундир наш старий ректор, — я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов. Не написавши за своє життя ні одної суцільної праці з історії України чи історії її літератури, Максимович був одним з творців української історіографії, а інакше — історичної української ідеології.

Се річ велика. Історіографія взагалі відіграє велику ролю в культурнім і спеціально — в національнім житті. Недурно її називали "самосвідомістю народу". Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого, українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла ролю прямо-таки колосальну.

Ті народи-конкуренти і ті політичні формації, які силкувалися позбавити український нарід самостійного існування і вжити його як гній на свій горо́д, як будівельний матеріал для своїх культурних і політичних споруджень, хитро і зручно — руками своїх політиків, письменників і учених — старались загальмувати розвій історичної свідомості українського народу. А для того — розшматувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв'язок його переживань!

Робилось се одними свідомо, другими несвідомо, — але робилось багатьма, довго, витривало і послідовно. Нове українське життя проголошувалося новотвором. Сучасна українська мова — "испорченным русским языком", витвореним польськими впливами за часів польського панування на Україні. Українська людність Подніпров'я представлялась пізнішими

колоністами, що десь в XVI—XVII в. прийшли з Галичини, з-під Карпат і відти принесли українську мову, тимчасом як кияни, чернігівці і переяславці княжих, передтатарських часів говорили тою мовою, що лягла основою пізнішої великоруської. Після татарського погрому, мовляв, київські, чернігівські, переяславські князі, бояри, духовенство, міщанство, весь люд вийшли на Московщину і перенесли туди київську мову, культуру, пам'ятники, а спустошену Київщину по довгих віках заселили галичани з своїм "испорченным наречием". Значить, не тільки "всі святі говорили по-русски" — як сформулював сей московський погляд геніальний полтавський юморист словами московської "свахи"*, — але русскою — себто московською мовою чинився в Києві княжний суд, говорились проповіді, співали київські Бояни.

"Руська Правда", "Слово Іларіона", "Київська літопись", "Слово о полку Ігоревім" — се невідділені частини — антецеденти руської літератури, що своє завершення знайшла в творчості XVIII і XIX в., а "малороссы" "со своим Шевченкой" нехай шукають своєї історії в карпатських провалляx, "межи ляхы и чяхы", де "испроверже живот свой Святополк Окаянний", — нехай доходять своїх предків серед "непомнящих родства" пастухів, серед утікачів-хлопів і т. д.

Треба собі уявити, які деморалізаційні впливи робила така концепція на свідомість рядового українського громадянства, затисненого між історичними претензіями московськими і польськими. Як вона підтинала поважання до своєї народності і свого народу, його мови, культури, традицій. Як викривляла весь світогляд всеї тої людності, яка в тій чи іншій формі попадала під відгомони сеї "історичної схеми". Супроти сього величезною громадською і національною заслугою ставало кожне наукове досягнення, яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність — промацувало суцільність, неперерваність і одностайність українського народного життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під ріжнородними політичними і соціальними формами, під змінами культурних течій в суспільних верхах. Зрозумілою ставала вражливість і зацікавленість свідоміших українських кругів в таких, на сторонній погляд, — суто спеціальних або навіть антикварних питаннях, з яких робилися вищезазначені історичні висновки. Молодшим поколінням стає все менше зрозумілим той інтерес і значіння, що надавали люди з громадськими потягами питанням про те, чи київські поляни належали до полудневої, української, — чи північно-східної, великоруської, групи племен? В якій мірі спустів Київ і Подніпров'я під час татарського лихоліття, і якими елементами воно залюднилося? Чи єсть полудневі діалектичні прикмети в київських пам'ятках XI—XII віку? З якого часу взагалі проступають прикмети народної мови в літературних пам'ятках? Хто писав "Слово о полку Ігоревім" — киянин чи чернігівець і т. д. Для теперішнього покоління се академічні питання, позбавлені всякого громадського нерва; але люди не тільки мого часу, але й

значно молодші мають в живій пам'яті ті формули і висновки, що стояли за таким чи іншим розв'язанням сих питань, за тою чи іншою відповіддю на них. З того чи іншого підходу до сих питань вони пізнавали тих, що признавали право на існування української народності, і тих, що засуджували її на ролю погною для культури московської чи польської. Відти інтерес для сих суто академічних дебат, і глибока вдячність для тих, що, невважаючи на свою належність до офіційного академічного світу, сумлінно розв'язували сі питання в інтересах неперерваності і суцільності українського життя — а не проти нього. Кілька таких незабутніх заслуг, що держалися в твердій пам'яті свідомого українського громадянства, було і на рахунку нашого сьогоднішнього ювілята, і воно ніколи їх йому не забувало. Те, що робила українська історіографія в напрямі реставрації й оживлення української традиції, воно взагалі вдячно пам'ятало!

Мушу коротко нагадати сі головні заслуги Максимовича.

Першим ділом його була оборона старинності, органічності і самостійності української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір, утворений польськими впливами, — так що тодішній офіціальний граматик Греч в своїй шкільній граматиці* вважав можливим називати українську мову наріччям польської мови. Авторитетно і ґрунтовно, з немалим запасом фактів і науково-методично, як на свій час, Максимович зробив се в своїм університетськім курсі, виданім 1839 р.* Він називався "Историею древней русской словесности", але та перша частина її, що М[аксимович] опублікував, головно займалася народною українською мовою та її відносинами до книжної мови київської доби. Попередив її, рік перед тим, короткий проспект: "Критико-историческое исследование в русском языке"*, де Максимович викладав ті ж погляди. Він поділив слов'янські мови і діалекти на дві половини: східну і західну (властиво — західно-полудневу), а східну половину на два розділи — і полудневий, і північний; полудневий — се язик южноруський, з двома головними наріччями: малоруським і червоноруським; північний — се язик великоруський і язик білоруський або литовсько-руський. Подчеркнувши той факт, що назва "руского язика" в російськім обиході стала ходячою назвою великоруської мови, але первісно належала київській Україні, і в такім значінні ще вживається на Західній Україні, Максимович констатував, що ся назва мусить уважатися рівнозначною з терміном "східнослов'янський" як назва родова, що обіймає всі три східнослов'янські язики: южноруський (або український), великоруський і білоруський. Розділ сеї східної групи на частину полудневу, українську, і північну, великорусько-білоруську, стався не "в середніх временах", а "в древних" — про се свідчить лінгвістична одностайність української мови, котрої б вона не могла задержати, якби формувалася в литовсько-польській добі. Про її самостійність від великоруської і польської свідчать її особливості, ближчі до мови чесько-словацької і мов полудневослов'янських, а відмінні від польської, ближчої до великорусько-білоруської групи.

В другій серії своїх історично-філологічних писань — в "Філологічних листах", адресованих Погодіну* в відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров'я в київській добі (три серії, 1856—1863), Максимович ґрунтовніше розвинув тезу, поставлену вже в його писаннях 1830-х рр., що організаційним центром української (або як вони звали в сій дискусії — малоросійської) мови було українське, Київське, Подніпров'я, його культурний і соціально-політичний процес X, XI, XII в. Київські літературні пам'ятки сеї доби під церковнослов'янською поволокою виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились.

Окремішності і самостійності української мови, що веде свої початки від часів західнослов'янської диференціації, так само, як мова польська або чеська, відповідає окремішність українського етнічного типу. Він знайшов своє завершення в козацьких часах, "в добі Хмельницького", але веде свій початок з старших часів. Сю гадку підчеркнув Максимович уже в передмові до своїх пісень 1827 року і на ріжні способи освітлював в полеміці з Погодіним, що являється найбільш блискучою апологією української самостійності, чи "самобытности", як тоді говорили, яку тільки маємо до останньої чверті XIX в. Багато з того, що в коротких, лапідарних рисах дав Костомаров в своїх славних "Двух русских народностях", знаходимо в "Філологічних листах" Максимовича, тільки в менш яскравій і конденсованій формі. Він писав тут в 1857 р.: "Когда я, в 1832 году, увидел землю донских козаков и вслед за тем землю козаков черноморских, мне тогда ясным было различие великороссийского и малороссийского человека в быту козацком. Когда я после того в Киеве, на лекциях, разбирал подробно народные песни, великорусские и малорусские, мне ясно было тогда различие двух народных русских характеров при воодушевлении песнотворческом. И много было мне других случаев для сличения двух русских характеров в разных отношениях".

Як відомо, на глибоке відмежування київської доби історії України від доби литовсько-польської, з котрого виросли сі дивовижні на теперішні часи поняття про українську мову як продукт польських впливів, і про ісход київської культури на північ, до Московщини, під час татарського лихоліття, — вплинули перебільшені поняття про розміри й інтенсивність татарського спустошення в XIII віці. Почались сі перебільшення давно, ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для єрархії з упадком власті, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленні церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення

старого, київського, осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т. д. На сім потім виросли нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, принятої історичною російською наукою, — а тим висновкам, які висновувалися з її тез, тільки недоговорювались до останнього слова іншими, обережнішими дослідниками, дав різкий вислів безоглядний в своїй обмеженості акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р.* тезу про т. зв. полянських великоросів. З того, що київські літературні пам'ятки не мають українських прикмет, а билинна традиція про київських князів заховалася в краях великоруських, і з інших тому подібних помічень, Погодін робив висновки, що в XI, XII, XIII в. Київ і його околицю займали великороси, і вийшли відси на північ після татарського спустошення, а українці прийшли в сі краї пізніше з Західної України, з Галичини, з-під Карпатів. Максимович присвятив критиці сеї теорії свій класичний твір: "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом" (1857)*, піддав її всебічному розглядові в своїх "Філологічних листах" і в ряді статей, присвячених ріжним монументальним і письменним пам'яткам, історії осель, генеалогіям ріжних історичних родів і под., — констатував живий і неперерваний зв'язок українського розселення передтатарської і післятатарскої доби, суцільність традиції, культурної і письменської спадщини, яка ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не вигнало старої людності з її осель, не нарушило підстав українського народного життя. Тікала єрархія, князі, боярство, капіталісти, шукаючи сприятніших для себе умов життя і експлуатації трудящого народу. Але народне життя заховало свою фізіономію, свій культурний і ідеологічний зміст, свої традиції. Вияснення сього було другим важним моментом в науковій творчості Максимовича і великою заслугою перед реставрацією української традиції.

Третій момент, який я хочу підчеркнути, — се висвітлення народної української стихії в літературі, в найбільше для неї, здавалось, далекій — літературній творчості київської доби. Її мова церковнослов'янська, її зміст — обслуговування княжо-боярської верстви, що потім відійшла і відпала від народного українського життя й вийшла за межі його зору. Максимович взяв предметом свого аналізу київські літописі XI і XII віку і "Слово о полку Ігоревім", доводячи безконечним рядом паралель наявність українських елементів в їх мові, в їх стилі, в їх ідеології й поезії. "Слову" він присвятив цілий ряд окремих статей і поставив його в центрі свого університетського курсу старої літератури. Літописями зайнявся головно в своїх листах до Погодіна, збиваючи теорію їх великоросійського характеру; через те його помічення над ними не зробили такого враження, як аналіз "Слова", що ввійшов в широкий обихід славістики, і його тісний зв'язок з українською народною поезією був загальноприйнятий — сформульований в тезі, що "Слово" — се антецедент українських дум XII віку, невідділима ланка в

ланцюгу української поезії. Постаравшися сам перекласти "Слово" на нову українську мову* — властиво, змодернізувавши його під сю нову українську мову, Максимович тим ще яскравіш підчеркнув цей зв'язок. Але й помічення його над літописями, менше завважені й оцінені, були також дуже важні. З переведених ним спостережень над сими пам'ятками виходило цілком ясно, що їх автори — двірські поети і церковні літописці — безумовно говорили українською мовою, мислили образами народної поезії, з неї черпали свої поетичні загальні місця. Се мало величезне значіння для суцільності української традиції, для української історіографії, української ідеології. Більш того: "Всякому, хто знає історію України ("Юго-Западной Руси") та її становище*, сподіваємось, буде без дальших пояснень зрозуміло, яке величезне практичне, державне значіння має ся думка, що мова, поезія, почування хлопа України — се безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів старої Київської землі; і справді, ті роботи й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович в Києві пізніш, мають стільки ж наукове, як і політичне значіння", — писав Драгоманов в його некрологу. Сі слова пояснюють, щó він хотів сказати своїм вищенаведеним відзивом, що Максимович при всій офіціальності свого стилю, що вражала пізніших російських лібералів, був "живою народною людиною".

Я міг би продовжити сей реєстр. Я міг би нагадати статті Максимовича, присвячені братствам. Аналіз козацьких літописів й історії козаччини. Статті, повні спочуття й любові до засуджених офіціальною історією діячів гайдамаччини. Його огляд устрою старої Гетьманщини* — прототип пізнішого "Описания старой Малороссии" Лазаревського*, і апологію сього устрою проти акта оскарження його ліквідаторів, як Теплов й ін. Надхнені теплою симпатією статті про нову українську літературу XIX в. та інше. В усім сім прозирає ся дорогоцінна любов до народної історії, до народної підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і, з другого боку, замилування в історичнім процесі як цілості: його тяглості і неперервності, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув'язками соціальних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії. Тимчасом як противники української традиції підчеркували в усіх тих явищах некультурні і анархічні, мовляв, прикмети української маси, її органічну нездатність до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яка нібито засуджувала її на ролю пасивного будівничого матеріалу в руках більш конструктивних сусідів і робила необхідним в її житті керівництво всяких варягів, старих і нових, — Максимович, навпаки, висував безсумнівні і конструктивні здібності українського народу, його благородну відпорність проти насильства і упослідження, самовідречення в громадських справах і т. д. Перейнятий глибоким пієтизмом до великого тисячолітнього будівництва народу, традиціоніст і консерватист своєю вдачею, він у всім старався висунути наперед позитивні сторони сього будівництва і з замилуванням спинявся на них, лишаючи неприятелям української традиції вишукування сторін негативних.

Пізніші радикальні, революційні покоління не могли спочувати сим панегіричним, єлейним настроям; але вони пробачали Максимовичу сю прикмету його історичного світогляду в інтересах того, що лежало реальною і цінною підставою його консерватизму: констатування народної стихії як ґрунту і первопричини всіх надбудов, і охорони її інтересів як першої умови дальшого культурного і соціального будівництва.

Тим пояснюється пієтизм до Максимовича і його наукового діла таких людей, як Антонович, Житецький, Чубинський і навіть Драгоманів — котрого відзивами я головно старався схарактеризувати сі відносини молодшого покоління українознавців до старого корифея, щоб підчеркнути органічні зв'язки його праці з новішим українознавством. Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державності й українських вищих верств. Відома позиція Драгоманова; відомо, як Лазаревський, продовжуючи працю Максимовича над дослідженням Гетьманщини, вістря свого досліду обернув проти прогрішень старшини перед народними працюючими масами. Менше відомо, може, як неприхильно ставився Антонович, виходячи з тих же інтересів мас, до княжо-боярської і старшинсько-козацької державності, включно до найбільш популярних її представників — до самого Богдана Хмельницького, що для Максимовича був предметом пієтизму, майже культу — так само як для козацької історіографії XVIII віку. Але всі сі представники нової української науки, розриваючи з соціальним консерватизмом Максимовича, в повній мірі відчували свій зв'язок і преємство в розробленні моментів, видвигнених Максимовичем з становища суцільності і народності української історії. Коли ми порівняємо теми, ідеї і висновки Максимовича з науковими дослідами і досягненнями останнього півстоліття, що минуло з дня його смерті, ми переконаємося, як добре старий корифей влучав в питання, найбільш актуальні з становища конструкції народної української історії, як солідно і методично, для свого часу, він до них підходив і торував дорогу їх науковому розв'язанню.

Розуміється, він не міг вийти з залежності від тої суми матеріалу, яким тодішнє українознавство розпоряджало. Архівний матеріал, що став потім головною підставою історичного досліду, тоді тільки-тільки що входив в ужиток. Особисті обставини життя Максимовича, хорого, бідного пенсіонера, що сидів цілими роками на безлюдді на своїй Михайловій горі і за щастя мусив уважати — приїхати на кілька місяців до Києва, не сприяли відповідному поширенню того джерелового матеріалу, на який він спирався, ані контактові з новими починами наукової праці, що виникали будь то в літературі російській, будь то в польській, в англійській, французькій в другій половині XIX в. Серед сього нового наукового руху його праці скоро старілися щодо свого змісту. Якраз в тім часі швидко розширялися горизонти українознавства — хронологічно і територіально. Західна Україна

для Максимовича і його сучасників була сферою майже неприступною, і в свідомості своєї безпорадності він накликав галичан приступити самим до дослідів над своїм народознавством, словом, історією, а під кінець століття ся Західна Україна вповні ввійшла в обсяг української науки і органічно ув'язалася з історією Великої України, так само як і її життя могутньо зміцняло великоукраїнський рух і помагало його усвідомленню своїми фактами і досвідами. Використання помічних наук, як палеетнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, — відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліду. З другої сторони, революційні повіви, світові й місцеві, підчеркували нові сторони народного життя, давали йому нове освітлення. Се дало українській науці з кінцем XIX віку зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст в порівнянні з досягненнями середини століття, що багато ще затримували в собі від антикварного напряму XVIII віку (сильно помітного на Максимовичу навіть і в останніх десятиліттях його праці). Але невважаючи на се, органічний зв'язок з кращими здобутками, підходами й передчуттями українознавства середини XIX століття — котрих найкращими представниками були Максимович і Костомаров, в повній мірі відчувався представниками нових течій. Київська громада заманіфестувала сей зв'язок і свій пієтизм, відсвяткувавши спеціальними зборами ювілей Максимовича. Драгоманов пошанував його блискучим і повним зрозуміння некрологом, який я позволив собі кілька разів зацитувати в сій своїй поминці. Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць*; Антонович, Житецький, Науменко, в ряді інших представників тодішнього київського наукового світу, взяли на себе переведення сього плану. Нова пря за "старобутність" і органічність українського життя, що піднялася зараз по тім, в 1880-х роках, з приводу звісних виступів акад. Соболевського*, — останній, можна сказати, науковий акорд українознавства XIX в.— дала ще раз в повній мірі відчути зв'язки з науковим ділом Максимовича. Знаменита стаття Антоновича "Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие"*, котрою розпочалася "Киевская старина", новий орган українознавства 1880-х рр., — була відновленням старої аргументації Максимовича про неперерваність і органічність київського життя. Я, як представник останньої, наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважливість і пошану, з якою в своїй "Історії України-Руси" я оглядався на погляди, аргументи і матеріали, зібрані з сього становища Максимовичем: її перші три томи, присвячені, власне, тій старій Руси, котрої органічний зв'язок з новою Україною так гаряче аргументувався і ріжнобічно освітлювався покійним нашим корифеєм, вийшли саме в останніх роках XIX віку як маніфестація живучості його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій.

І дійсно, глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової гори, який з такою гідністю боронив досягнення українського

народу від усяких зазіхань, з яких би високих і йому особисто симпатичних кругів вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з сього приводу читаються і повинні читатися ще довго з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свобідний від якої-небудь полемічної заїлості і націоналістичного шовінізму, але заразом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в якім М[аксимович] боронив історичне добро українського народу від московських претензій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієві в славній боротьбі за суверенність Києва, процитовані Максимовичем на адресу Погодіна як резюме його полеміки: "Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль" (с. 261)*, могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним — українською історіографією сього століття, що почалася в 1820-х роках.

Я користаю з нинішнього нашого свята, щоб пригадати тим новим поколінням, що виходять тепер на наукову арену, і ширше — на арену громадської і культурної роботи, сей зв'язок з трудами і досягненнями попередніх поколінь. Нові часи утворили нову обстанову сеї праці. Велика наша революція поставила їй нові завдання, котрі вона мусить мати на оці. Але маючи глибоке переконання про необхідність якнайтіснішого зв'язку наукової праці з громадською, спеціально в нинішніх умовах життя, я навзаєм вважаю в високій мірі корисним і потрібним також, щоб і громадянство, і трудящий нарід також відчували тісний зв'язок своїх надбань з науковим рухом, його досягненнями і його завданнями.

Українська наука, зокрема українознавство, може з гордістю сказати, що в нинішніх соціальних і політичних досягненнях українського народу єсть чимала пайка й її столітньої роботи. Той рух, що розпочався під враженнями тісного контакту з західним світом, із досягненнями Французької революції, і що намацав у себе під ногами твердий ґрунт в народній масі, в її традиціях, інтересах і потребах та поставив собі, з одного боку, дослідження народного життя в його тяглості й неперерваності, а з другого боку — обслуговування його культурних, економічних і соціально-політичних інтересів, — виливався одною стороною в літературнім і науковім руху, другою стороною — в громадськім і політичнім будівництві, що в обставинах старого царського режиму мусив дуже часто набирати форм революційних навіть там, де в умовах свобідніших, конституційних він безпечно міг би протікати в формах легальних. Українознавство в сім процесі йшло дуже часто в тіснім і нерозривнім зв'язку з політичною боротьбою. Прекраснодушний словесник-романтик, ученик Мерзлякова і приятель Язикова, Максимович також не був чужий громадським мотивам на народницькім ґрунті. Він задокументував се не тільки своїми популярними брошурами для народу, літературними творами в народній мові, обороною нової української літератури, гарячими виступами против ренегатів, — але й щирим

спочуттям демократичним реформам 1860-х років, їх народницьким елементам, а на Кулішів передрук Гребінчиних байок, "догожаючи нужді народній", Максимович відповів многозначним сумнівом — "чи то в Гребінчиних байках має тепер нужду український нарід?"

Але, кінець кінцем, його найбільшим подвигом — як і подвигом передреволюційного українознавства взагалі — було вияснення народної основи української історії, її тяглості і неперерваності, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Нарід — се дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії і одвічний господар Української землі, политої його потом і кров'ю.

Сей подвиг — не задавнений і не пережитий — ми всі, малі й старі, повинні твердо пам'ятать, шанувать і любить.

Читано на урочистім засіданні 2 жовтня 1927 р.

...новішого курсу проф. Махаля... — мова йде про тритомне видання: *Máchal J.* Slovanské literatury: 3 sv. — Praha: Matice česká, 1922–1929. — 319, 605, 795 s. На момент написання статті М.Грушевським вийшло два томи — у 1922 та 1925 рр.

juxtaposition — з фр.: зіставлення.

synthèse — з фр.: синтеза, узагальнення.

с. 239 ***Odí profánum vúlgus et árceo...*** — з лат.: зневажаю та гоню геть неосвічену юрбу. Цитата із "Од" Горація.

juxtaposition seulement et pas de synthèse — з фр.: тільки зіставлення і жодних узагальнень.

mit dem Bade das Kind ausschütten — від німецького виразу: Das Kind mit dem Bade ausschütten — Виплескувати немовля разом із водою.

с. 240 ***..."Історичних співів" Немцевіча...*** — йдеться про одну з найпопулярніших польських книжок XIX ст.: *Niemcewicz J.U.* Śpiewy historyczne z muzyką i rycinami. — Warszawa, 1816.

с. 241 ***...принесений з Дубровницьких країв Buovo d'Antona досі зістається одним з найбільш популярних героїв народної великоруської літератури...*** — Buovo d'Antona (англ. Bevis of Hampton) — легендарний англійський герой, персонаж середньовічних пісень XIII ст. Як вважають дослідники, сюжети, пов'язані з ним, поширюються Східною Європою завдяки зробленому у Дубровнику хорватському перекладу з італійської (саме в італійському написанні подає це ім'я і М.Грушевський). У Росії героєм фольклору з XVI ст. стає хоробрий богатир Бова Королевич.

Przy nim serbin żałosny długi smyczek wlecze... — М.Грушевський цитує уривок із твору Є.Морштина (Hieronim Morsztyn) "Dostatek" (частина "Muzyka"). Цей уривок М.Грушевський вже цитував в "Історії України-Руси". Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI. — К., Львів, 1907. — С. 616.

Текст вірша поданий упорядником відповідно до видання: *Morsztyn H.* Światowa rozkosz z ochmistrzem swoimi ze dwunastą swych służebnych panien / Wydał Adam Karpiński, Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie "Pro Cultura Litteraria". — Warszawa, 1995.

с. 242 ***études nationales*** — з фр.: національні студії.

us Not eine Tugend — з нім.: з лиха (нужди) [робити] чесноту.

"Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 1–13. Підпис у кінці статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: "Читано на урочистім засіданню 2 жовтня 1927 р".

Машинописна копія без правок і підпису зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17203. — 19 арк.). На арк. 1 зліва вгорі навскіс чорнилом дописано "Укр. 842".

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п'ятдесятиліття смерти М.Грушевського. — С. 132–147.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди століття видання: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — XXXVI, 234 с.

У шостій книзі часопису "Україна" за 1927 р., де опублікована ця стаття М.Грушевського, перший розділ "Розвідки й замітки" був присвячений столітньому ювілею появи

видання М.Максимовича "Малороссийские песни" та мав відповідний підзаголовок ("В століття "Малороссийских песен" 1827 року"). Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Життя М.О.Максимовича (с. 14–24); *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича (1827–1927) (с. 25–79); *Клепацький П.* М.О.Максимович як історик (с. 80–84); *Данилов В.* О.М.Бодянський і його листування з М.О.Максимовичем (с. 85–100); *Гнатюк В.* Впливи Максимовича на польско-українську школу (с. 101–106).

Урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене М.А.Максимовичу, відбулося 2 жовтня 1927 р. Тоді були зачитані доповіді М.Грушевським ("Століття "Малороссийских песен" і століття української наукової праці"), І.Житецьким ("Головні моменти біографії М.О.Максимовича") та Ф.Савченком ("Перший збірник пісень М.О.Максимовича").

с. 244 ***Історична секція Української академії наук за ініціативою Комісії історичної пісенності ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи "Малороссийских песен" Максимовича 1827 року*** — крім проведення урочистого засідання із зачитуванням доповідей та публікації статей у часопису "Україна", Комісія історичної пісенності Історичної секції ВУАН у вересні 1927 р. з нагоди столітнього ювілею збірки М.Максимовича видала популярну брошуру (без зазначення автора). Див.: Століття "Малоросійських пісень" М.О.Максимовича / Українська Академія наук. Історична секція. Комісія історичної пісенності. — К.: Київ-Друк, 1927 . — 31 с.

Граматика української мови Павловського... — йдеться про видання: *Павловский А.* Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. — СПб.: В типографии В.Плавильщикова, 1818. — VI, 144 с.

...перша публікація дум Цертелєва 1819... — йдеться про видання: *Цертелев Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб.: В Типографии Карла Крайя, 1819. — 64 с.

..."История Малой России" Бантиша-Каменського 1822... — М.Грушевський говорить про видання: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822.

...словник української мови Войцеховича 1823... — йдеться про видання: *Войцехович И.* Собрание слов малороссийского наречия // Труды Общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете. — 1823. — Ч. III. — С. 284–326.

"Краткая летопись Малой России с изъявлением настоящего образа тамошнего правления" Василя Рубана, його ж "Землеописание Малой России" — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року... — йдеться про праці: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малыя России с 1506–1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; *Рубан В.Г.* Землеописание Малой России, изъявляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых, по ревизии 1764 года находилось; також дополнение о Полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись; как и дополнительная ведомость о церквах всех тамошних епархий. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 118 с.

...перша етнографічна праця — "Описание свадебных украинских простонародных обрядов" Калиновського — йдеться про видання: *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, также и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 25 с.

с. 245 ***...Федір Туманський подає ... гр[афу] Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей... і з того потім виходять ріжні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверті XVIII в. ...*** — у поданому президенту Малоросійської колегії графу П.Рум'янцеву проекті Ф.Туманський просив, щоб Малоросійська колегія через магістрати, полкові та сотенні канцелярії наказала скласти докладні списки про кожне місто, село, слободу, хутір. Як вважають деякі історики, за програмою Ф.Туманського у 1784–1786 рр. було створене "Черниговского наместничества топографическое описание" Опанаса Шафонського.

с. 247 ***...с москворецкой высоты Ивана Великого; здесь иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савор-Могилы; а некоторых зазывали и на Могилу Кракусову...*** — М.Максимович поетично описує висоти — дзвіницю Івана Великого у Москві, високий курган Савур-Могилу на Запоріжжі та Курган Костюшко у Кракові.

Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68–70 — М.Грушевський тут і далі цитує лист М.Драгоманова до М.Бучинського від 26 листопада 1871 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсіміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічного секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 68–70. Скорочення (розкриті упорядником у квадратних дужках) були зроблені М.Драгомановим.

...Костомаров у своїх "Двох народностях" и маленькій, та дуже цікавій річі "В[еликий] кн[язь] Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий" — йдеться про статті: *Костомаров Н.* Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий // Русский инвалид. — СПб., 1863. — № 86.

с. 248 ***Гоголь... висловив побажання, щоб Київ з заснуванням університету став "русскими Афинами"...*** — М.Грушевський цитує лист М.Гоголя до М.Максимовича від 7 січня 1834 р. Див.: *Николай М. [Кулиш П.]* Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1854. — С. 63.

с. 249 ***...висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича....*** — М.Грушевський цитує працю: *Драгоманов М.* М.А.Максимович. Его литературное и общественное значение: Некролог // Вестник Европы. — 1874. — Т. 3. — С. 453.

...київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським "Самсоном"... — йдеться про розташований на Подолі, в історичній частині Києва, один з найбільших і популярних ринків міста та фонтан "Самсон", до якого була звернена фасадом київська ратуша (магістрат). На відміну від фонтану, будинок ратуші не зберігся.

с. 250 ***...коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи ...— московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей...*** — М.Грушевський відсилає до своєї статті 1903 року: Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 298–304. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 75–82.

...називати Ярославів і Мономахів... — так М.Грушевський узагальнено називає князів київських. Конкретно йдеться про Ярославичів та Мономаховичів — нащадків великих князів київських Ярослава Мудрого та Володимира Всеволодовича Мономаха.

с. 251 ***...не тільки "всі святі говорили по-русски" — як сформулював сей московський погляд геніальний полтавський юморист словами московської "свахи"...*** — М.Грушевський відсилає до п'єси "Одруження" (рос.: "Женитьба"), написаної уродженцем Полтавщини М.Гоголем. Персонаж п'єси відставний офіцер Анучкін неодмінно хоче, аби його майбутня дружина вміла говорити французькою. На що сваха зауважує, що це зайве, адже "все святые говорили по-русски".

с. 252 ***...Греч в своїй шкільній граматиці...*** — йдеться про працю: *Греч Н.* Практическая русская граматика. — СПб.: Типография императорского Санкт-Петербургского воспитательного дома, 1827. — 579 с.; друге видання було у 1834 р.

...Максимович... в своїм університетськім курсі, виданім 1839 р. — мова йде про студію: *Максимович М.* История древней русской словесности. — Кн. 1. — К.: В Университетской типографии, 1839. — 227 с.

...короткий проспект: "Критико-историческое исследование в русском языке"... — йдеться про працю: *Максимович М.* Критико-историческое исследование о русском языке. — СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1838. — 33 с. (відбитка із "Журнала Министерства народного просвещения" (т. XVII. — 1838. — № 3).

с. 253 ***...в "Філологічних листах", адресованих Погодіну...*** — йдеться про цикл публікацій Максимовича: Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. — 1856. — Кн. III. — С. 78–139; Ответные письма М.П.Погодину // Там само. — 1857. — Кн. II. — С. 80–104; Новые письма к М.П.Погодину. О старобытности малороссийского наречия. — М.: Типография Бахметева, 1863. — 70 с.

с. 254 ***...акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. ...*** — йдеться про статтю М.Погодіна "О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому)", що була тричі опублікована у виданнях: "Известия Второго отделения Академии наук" (1856. — Т. 5. — Вып. 2. — С. 70–92), "Москвитянин: Учено-литературный журнал" (1856. — Т. I. — № 2. — С. 113–139) та "Исторические чтения о языке и словесности 1856 и 1857" (СПб., 1857. — С. 1–40).

...твір: "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом" (1857)... — йдеться про статтю: *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом // Русская беседа. — 1857. — Кн. IV. — С. 22–35.

с. 255 ***Постаравшися сам перекласти "Слово" на нову українську мову...*** — М.Грушевський пише про зроблений М.Максимовичем поетичний переспів цієї пам'ятки українською мовою. Див.: Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем. — К.: В Университетской типографии, 1857. — VIII, 47 с.

"Всякому, хто знає історію України ("Юго-Западной Руси") та її становище... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату зі згаданого вище некролога М.Драгоманова (с. 451).

Його огляд устрою старої Гетьманщини... — йдеться про працю М.Максимовича "Обозрение городових полков и сотен, бувших на Украине со времени Богдана Хмельницкого", що вперше була надрукована у журналі "Вестник Русского географического общества" (1856. — Ч. XVII. —Кн. 4. — Отд. 2), а потім передрукована (із правками та доповненнями): *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — С. 654–746.

..."Описания старой Малороссии" Лазаревського... — мова йде про видання: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1–3. — К.: Типография К.Н.Милевского, 1888–1902.

с. 257 ***Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць...*** — на загальному засіданні Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства 18 листопада 1873 р. після повідомлення про смерть М.Максимовича з промовами про його життя та діяльність виступили члени відділу М.Драгоманов, В.Антонович, Г.Житецький та М.Левченко. Присутні підтримали пропозицію Г.Житецького видати зібрання творів М.Максимовича та ідею П.Чубинського залучити до цієї роботи Київську археографічну комісію.

Вже через півроку всі праці М.Максимовича, в тому числі ненадруковані, були зібрані, дозвіл від родичів на друк отриманий. Видання взяла на себе Київська археографічна комісія. Безпосередньо упорядкуванням зібрання творів займались В.Антонович, В.Беренштам, Н.Тумасов та Ю.Цвітківський. Проект був вдало завершений виданням тритомника. Див.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1876. — VIII, 847 с.; Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1877. — VII, 524 с.; Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е.Т.Керер, 1880. — 745 с.

...з приводу звісних виступів акад. Соболевського... — дискусія 1856–1863 рр., викликана статтею М.Погодіна "О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому)", відновилась наприкінці 1883 р. У грудні 1883 р. О.Соболевський на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця зачитав реферат "Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.?", де зробив висновок про те, що у Києві у зазначений час розмовляли великоруською мовою і що сучасне населення Києва та Середньої Наддніпрянщини є зайшлим із Поділля, Волині та Галичини й від XV ст. асимілювало залишки старого київського населення. Ці його ідеї були викладені у докторській дисертації. Див.: *Соболевский А.* Очерки из истории русского языка // Киевские университетские известия. — К., 1883–1884; Русский филологический вестник. — 1884. — № 3.

Зі спростуванням ідей О.Соболевського виступили С.Голубєв, П.Житецький, В.Антонович, О.Левицький, І.Лучицький, П.Голубовський, В.Науменко, Ф.Міщенко та інші вчені. Дискусія, що мала тоді місце у Товаристві Нестора-літописця, широко висвітлювалась у київській пресі, зокрема у газеті "Киевлянин". Ґрунтовний критичний аналіз цієї теорії був даний у працях В.Яґіча, О.Шахматова, А.Кримського.

...стаття Антоновича "Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие"... — йдеться про роботу: *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48.

с. 258 ***...процитовані Максимовичем на адресу Погодіна як резюме його полеміки: "Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль" (с. 261)...*** — М.Грушевський переказує "Ответные письма М.П.Погодину" М.Максимовича 1857 р. за виданням: *Максимович М.А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е.Т.Керер, 1880. — С. 261.

Сто літ українського народництва

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1927. — Вип. 1–3. — С. 4–8. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський.* У кінці статті зазначена дата написання: "1927, жовтень".

Машинопис з авторськими правками чорнилом та редакційними позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15208. — 7 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чор-

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова "...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ..."	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ "Исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськім житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат	58	438
Місія Драгоманова	69	440
Ганебній пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками	137	453
Відродження французької соціологічної школи	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
"Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича	267	476
З публіцистичних писань Костомарова	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Три академії . . . . . 399 | 515
Ювілей львівських "Записок" і постулату Української академії наук . . . 413 | 518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою . . . . 418 | 520
Незвісний епізод з життя Дорошенка. . . . . 423 | 522

КОМЕНТАРІ 428

ПОКАЖЧИК ІМЕН 524

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія "Історичні студії та розвідки"
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
"Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво "Преса України"
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № .

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —.

Т. 10. Кн. І : Серія "Історичні студії та розвідки" (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. І)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію "Історичні студії та розвідки". У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. І)